

Љиљана СТОШИЋ

ЛИК СВЕТОГ ХРИСТОФОРА НА БОКОКОТОРСКИМ ИКОНАМА XVIII-XIX ВЕКА

Кључне речи: бококоторски сликари Димитријевићи-Рафаиловићи, поглави Свети Христофор (кинокефал), југ Балкана, туркократија

Доброћудни цин са процветалом гранчицом и ратник са копљем и мачем, односно штитом и крстом у рукама, Свети Христофор се на Балкану на иконама и фрескама позновизантијског периода приказује и као поглави – кинокефал (грч. *κιννοκέφαλος*). Он се и на западу и на истоку сматра заштитником путника, ходочасника, превозника, планинара, носача, градитеља мостова, баштована и воћара, али и делотворним брзопомоћником заразних и неизлечивих болести (куге), нечистих духова, урока, зубобоље и изненадних животних опасности. Према цариградском *Менологу Василија II* (X век), Свети великомученик Репреве или Репровос¹ – у хришћанству Христофор – живео је и пострадао у време римског цара Деција (249-251). Потицао је, по легенди, из варварског племена људождера и дивова са псећом главом. У грчким синаксарима забележена је епизода из светитељевог житија по којој је великомученик испрва био кинокефални демон, јео људе и био лишен моћи говора, све док му, помоливши се Христу, анђео није дотакао уста, Христофор проговорио и добио нормално људско обличје. Од тада постаје један од најревноснијих бранитеља хришћана, што је уз његово ружно лице, натприродну висину и неубичајену снагу, допринело отвореном и жестоком прогањању. Живот

¹ Христофорово првобитно име *Reprobus* могло је означавати сушту супротност *Probusu* (лат. добар, ваљан, поштен), али исто тако и некога ко се, нашавши се на проби или у тешком искушењу, показао исправним и потврдио свој ранији добар глас. – уп. Епископ рашко-призренски, господин Павле, Како се слика свети Христофор, Гласник српске православне цркве (Београд, март 1976), прештампано у Патестомријарх Павле, Да нам буду јаснија нека питања наше вере, I, Београд 1998, 205.

му је окончан извршењем наредбе цара Деција да му се одсече глава (249). На Западу својатају Христофорове мошти које су једно време почивале у Толеду, да би затим биле пренете у опатију Сен-Дени северно од Париза, а на Истоку се верује да је светитељево тело откупио епископ града Аталије, Петар, и ту га сахранио.

Представљање Светог Христофора са псећом или главом сличном коњској, везано је искључиво за православни Исток, и то углавном за позновизантијски период који се на просторима Балкана поистовећује са добом туркократије. Изузетак чине две ранохришћанске глинене иконе из Винице (Кочани) из V-VI века, похрањене данас у скопском музеју Македоније, на којима је Свети Христофор кинокефал приказан са другим великомучеником и страдалником за Христову веру, Светим Ђорђем.² Иконографску сродност, између ранохришћанских виничких и туниских оплатних икона из приближно истог периода, потврђује и мозаик из Ел Ђема са представом месеца новембра³, на којој две кинокефалне стојеће фигуре предводи трећа са кадуцејом у рукама. Гласнички штап, палмина гранчица и крст у облику анкха уобичајени су атрибути египатског бога загробног живота Анубиса, доцније античког Херменубиса, грчког Хермеса и римског Меркура. Псоглавни Свети Христофор са великим крстом у једној и копљем⁴ у другој руци, пробада змију са људском главом из Винице. Представља нешто измењен, али лако препознатљив лик древних блискоисточних психопомпа, посредника између света живих и мртвих и гласника бесмртности. Пса као чувара Доњег света сретали су сви покојници, нарочито хероји и ратници, па се његова симболика понавља у свим магијско-религиозним обредима.

Икона и фресака са Светим Христофором псећег лика било је у раздобљу од XV до XIX века од северноруских до синајских простора.

² К. Balabanov, *Ikone iz Makedonije (katalog izložbe)*, Zagreb, srpanj 1987, 11, 3536; R. Petrović, *Jevrejski mitološki rečnik*, Beograd 2003, 189-192.

³ Новембар персонификује јесен, зрело животно доба и меланхолију која претходи зими, старости и флегматичном темпераменту. – в. Y. Bonnefo, *Dictionnaire des mythologies et des religions des sociétés traditionnelles et du monde antique*, Paris 1994, 590592. И у српској митологији за новембар се везују вучји празници, тзв. Мрагинци. Вук, пас и коњ сматрани су сеновитим животињама, онима у којима се налазе душе умрлих предака. Наш народ и данас верује како упорно јављање пса слуги да ће неко из породице или из околине ускоро умрети, као и да душа покојника улази у пса од кога се после плаше ђаволи и вампири. – в. В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба: изабране студије*, Београд 1973, 82, 216-217, 228, 614-615.

⁴ Копље је престилизован чаробни путнички штап, атрибут свих хтонских божанстава помоћу којег његов носилац претвара људе у животиње или у друге облике, али и оживљава мртве у гробу. – в. В. Чајкановић, *нав. дело*, 385-387.

Животињски лик овог великомученика приказиван је претежно у полупрофилу, са псећим кратким и шиљастим ушима и издуженом њушком. Неуобичајеном изгледу светитеља понекад су доприносили још и широки, наборани врат и дуга коса налик коњској гриви. Остатак стојеће фигуре светитеља није одударао од људске: одевен у хитон или химатион, Свети Христофор је најчешће заогрнут плаштаницом⁵. Будући да плашт у симболици и хералдици означава и високо достојанство и моћ, прекривао је колико и откривао, неупадљиво указујући на повезаност овоземаљског и оностраног. Великострадалник је приказиван како држи крст, штит или копље-хелебарду, а једном руком благосиља. Овај ратник се у име Христово понекад, попут Арханђела Михаила, приказује како стаје ногом на савладаног демона. Слика док га Христос благосиља или крунише мученичким венцем, подигнуте главе и отворених уста из којих вири језик, управо враћа изгубљену моћ говора.

Поред руских (Ермитаж, Третјаковска галерија, Историјски музеј у Москви, иконе једног ростовског и популарних северноруских народних мајстора), грчких (Византијски и хришћански музеј у Атини, Музеј икона у Реклингхаузену, приватна колекција у Швајцарској), бугарских (Национални археолошки музеј у Софији, црква у селу Инце Војвода јужно од Бургаса, Роженски манастир), синајских икона (манастир Свете Катарине) и румунских фресака (Молдовица), посебно су занимљиве мање познате представе грчких, српских и македонских зографа од краја XVII до друге половине XIX века. У светогорским манастирима Великој Лаври (1715), Каракалу (1717), Ватопеду и Хиландару (1740) грчки мајстори су готово узастопно фрескописали колико упечатљиве толико неуобичајене представе једног хришћанског мученика за ову православну монашку државицу. Псоглави лик Светог Христофора у профилу, из хиландарског параклиса Богородичиног покрова, још увек има видљиве, мале, шиљасте уши налик роговима и истрвене губице и очи. Првобитно веома вешто сликаног животињског лика. Светитељ у десној руци држи

⁵ Огртач, мушка горња хаљина и путничка или ратничка кабаница слична данашњој пелерини један је од карактеристичних атрибута свих божанстава Доњег света (Хад, Хермес, Танатос). У хришћанској традицији ову одежду носи арханђео Михаило, са којим јепсоглави свети Христофор приказан на једној грчкој икони пореклом из Мале Азије с почетка XIX века, данас у атинском Византијском и хришћанском музеју. – в. Heirlooms from Asia Minor, Athens 2003, 46. У српком народном веровању плашт се везује за вукодлака или вампира. Да је заиста реч о огртачу са чудотворним моћима, потврђује легенда да његов власник губи сав натпрородни енергетски набој уколико му се овај покров преко рамена одузме или сакрије, као што змај нестанком кошуље губи сву своју снагу. – в. В. Чајкановић, нав. дело, 223, 383.

тањушни бели крст, а левом поздравља гестом *allocutio*. Оковратници и манжетне доње одежде и пурпурне пелерине која се спреда копча на дугме, украшени су раскошном златотканом тканином опточеном низом ситних бисера.

Приказиван у Русији⁶ и у Румунији, на Синају и на Кипру, Свети Христофор кинокефал је због веровања у заштитне и чудотворне моћи највећу популарност између XVII и XIX века доживео и у Грчкој⁷, Малој Азији, Бугарској, Македонији, Србији⁸ и Црној Гори⁹. Псоглавог Светог

⁶ Осим сликања светог Христофора са пасјом главом, руски Свети Синод указом од 21. маја 1772. забрањује и представљање Богородице Тројеручице и Светог Духа у облику голуба између Бога Оца и Бога Сина као трећег лица Свете Тројице, са образложењем да су „противни природи, историји и самој истини”. – в. Л. Успенски, Теологија иконе, Манастир Хиландар 2000, 301-302.

⁷ Између четрдесетих и седамдесетих година XX века уочен је феномен необичних представа светитеља са животињском главом, а међу њима посебно светог Христофора кинокефала у позновизантијском сликарству југоисточне Европе. Тада, међутим, научницима није био познат ни приближан број примера њиховог иконописа и фрескописа за које се данас зна. Пет ликова светог Христофора кинокефала на бококторским иконама изузетни су и по томе што сликари Димитријевићи-Рафаиловићи нису ни једном приказали много уобичајенији иконографски тип светог Христофора Христоносца. – в. Z. Ameisonova, „Animal-headed Gods, Evangelist, Saints and Righteous Men”, *Journal of the Warburg Institute*, 12 (London 1949), 42-45; W. Loeschke, *Sanctus Christophorus canineus*, Berlin 1955, 33-82; „Neue Beiträge zur Darstellung des kynokephalen hl. Christophorus in Osteuropa”, *Forschung zur osteuropische Gesellschaft*, 5 (Berlin 1957), 38-59; L. Réau, *Iconographe de l'art chrétien*, III (*Iconographie des saints*, I), Paris 1958, 304; W. Loeschke, „Beiträge zur Kunst des christl. Ostens”, *Erste Studien-Sammlung*, III, Recklinghausen 1965, 34; L. Kretzenbacher, *Kynokephale Dämonen in südosteuropäischen Volksdichtung*, München 1968; F. Werner, „Christophorus, Martyrer”, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 5, Rim-Freiburg-Basel-Wien 1973, 496. Последњих година, текстови и слике светог Христофора са пасјом главом као необичној представи у источноправославној иконографији доступни су и на интернету (www.iconsandtheirinterpretations/kynokephalos, 7. 9. 2011).

⁸ Колико је обичај иконописања светог Христофора са пасјом главом био распрострањен на подручју које су током XVIII века настањивали Срби, говоре по једна изрека проповедника, књижевника и илуминатора Гаврила Стефановића Венцловића забележена у Угарској (Сентандреја, 1741) и поука басни просветитеља Доситеја Обрадовића (Лајпциг, 1788). Реч је о народној изреци И одпсоглаваца светац има, као и о кућењу сликања светог Христофора са пасјом главом, икони којој је човек, мада наказној колико и представи Богородице са три руке, приморан да се клања као светињи (Старац, јаре и три пандура).

⁹ R. Vujičić, *Bokokotorska ikonopisna škola XVII-XIX vijeka*, Zadar 1983,

Христофора, током седам деценија, сликају и Рафаило Димитријевић, његова два сина Петар и Василије и унук Христофор Рафаиловић – три генерације бококторских сликара у размаку од 15 до 20 година. Они су између 1750. и 1820. овог светитеља приказали у пет наврата: прво Рафаило на икони *Деизиса* из Галерије умјетнина у Сплиту (пре 1756), Петар на трипиху из манастира Бање код Рисна (1776), припадници његове радионице на икони *Светог Саве Српског*, *Светог Николе* и *Светог Саве Освећеног* у цркви светог Стефана у Ђеновићима (друга половина XVIII века), Василије на престоној икони *Деизиса* у истоименој цркви манастира Градишта (1795), а Христофор на северној престоној икони олтарске преграде у цркви Ризе Пресвете Богородице у Кримовици (1820). Старијих фреско-ликова истог типа било је и у другим светогорским манастирима, али и на иконама грчких мајстора од којих је део данас у Византијском и хришћанском музеју у Атини. Псоглави Свети Христофор којег је 1740. живописао непознати грчки сликар у параклису Богородичиног покрова у манастиру Хиландару, могао је бити непосредни узор за иконе у цркви Светог Спиридона у Ђеновићима и у цркви Светог Николе у манастиру Градишту. Други тип светитељаратника са огртачем којег су приказали Рафаило Димитријевић и Петар Рафаиловић био је опонашан са неког другог изворника, највероватније старијих грчких икона с краја XVII или из прве половине XVIII века. Томе у прилог иду ликови Светог Христофора на руским иконама који више подсећају на коњску него на псећу главу и имају ондулирану фризуру блиску ондашњим барокним дворским перикама.

Заједничко свим ликовима Светог Христофора кинокефала на бококторским иконама јесте ношење огртача, држање мача, крста или копља и благосиљање једном руком. Великострадалник је приказиван у целој фигури, до испод појаса или допојасно. Његови најранији и најкаснији ликови приказани су у полупрофилу, са гривом или дугом косом, издуженом и отвореном њушком, великим животињским оком, кратким и шиљастим ушима, а широким и набораним вратом налик псећим, коњским или магарећим. Од Рафаила Димитријевића до Петра, Василија и Христофора Рафаиловића лик Светог Христофора је од наглашене животињске главе са људским цртама лица и општег изгледа и све се мање издвајао од осталих светитеља уз које је приказиван. У односу на Рафиловог, Свети Христофор Петра и Василија Рафаиловића

200-205; Патријарх Павле, Да нам буду јаснија нека питања наше вере, I, Београд 1998, 208; Љ. Стошић, „Поводом 700 година постојања: манастир Градиште у Паштровићима”, Црква, Календар Српске православне патријаршије за просту 2010. годину, Београд 2009, 79.

губи гриву, али задржава снажни и дебели животињски врат, да би кинокефални светитељ Христофора Рафаиловића већ почео да добија мужевне црте са наглашеним косматим деловима лица, као што су црне обрве, коса и зулуфи. Његова апотропејска улога највидљивија је у цркви Ризе Пресвете Богородице у Кривопаљу (1820), где је делећи по вертикали иконописани пано са Светим Николом, Свети Христофор са пасјом главом приказан непосредно уз северни прозор храма (слично хиландарском параклису Покрова Пресвете Богородице¹⁰ унутар болнице, осликаном 1740). Осим уз прозоре и на допрозорницима, овај светитељ, са пасјом главом, у време турократије у земљама Балкана приказивао се и при улазу у храм, чиме се наглашавала његова улога заштитника од изненадне животне опасности која је претила од иноверних непријатеља, појединцу-поданику и целој православној заједници.¹¹

Из XIX века потиче још неколико фрескописаних ликова псоглавог Светог Христофора из јужнобалканских предела: села Доњи Кормињани код Гњилана, цркве манастира Успења Богородице у Сукову код Пирота (1857-58), манастира у Горњем Матејевцу код Ниша (1863) и манастира Богородице Пречисте код Кичева у Македонији (1880-81). Осим фолклористичких детаља балканске народне ношње у коју је одевен и на овим ликовима присутна је жеља да се псоглави Свети Христофор колико год је то могуће - овековечи. Кичевски свети ратник, рад Аврама Дичова, сина Дича зографа, показује редак спој западне варијанте светитељевог легенде као Христоносца са источном, кинокефалном, виђене још само 1745. у цркви Светог Георгија у Терсефану на Кипру.¹² У духу промена које се најлакше уочавају управо на иконама бококторских сликара, глава Светог Христофора се на иконама из Сплита и Бање код Рисна, преко Ђеновића и Градишта до Кривопаљу у Доњем Грбљу смањује и анатомски уподобљава висини људског тела, док лице губљењем животињског врата, гриве и ушију добија мушки изглед, косматост и

¹⁰ З. Ракић, „Црква Покрова Пресвете Богородице у Хиландару”, Четврта казивања о Светој Гори, Београд 2005, 175-176, 191-192, сл. 15.

¹¹ Љ. Стошић, „Свети Христофор: од Христоносца до псоглавог демона”, Источник, 31–32 (Београд 1999), 131, прештампано у: На размеђу Истока и Запада: студије и чланци о новијој српској уметности, Београд 1999, 175-183; „Лик псоглавог светог Христофора у ликовној уметности балканских народа”, Неохеленско наслеђе код Срба, I, Београд 2005, 284-288; „Култ светог Христофора кинокефала на Балкану”, PATRIMONIUM.MK, 7-8, 2010, 395; „Бококторска сликарска школа 1680-1860”, Даница, 22 (Београд 2014), 439; Ч. Маринковић, Љ. Стошић, „Бококторска иконописна школа”, Речник појмова ликовних уметности и архитектуре, Београд 2014, 331.

¹² З. Ракић, нав. дело, 192.

израз близак осмеху. Од анималистичких карактеристика остаје само њушка која је данас на преосталим иконама или изгребана (Кривомица) или преликана (Ђеновићи).

Пет бококторских икона, са ликом Светог Христофора, приказаног претежно у фризу неколиких стојећих или допојасних светитеља на первазу икона нису до сада подробније разматране у студијама о овом кинокефалном светитељу на балканским просторима. Њихово релативно често приказивање на иконама породичне радионице Димитријевића-Рафаиловића између 1750. и 1820. уверава у тачност појаве и трајања култа Светог Христофора као израза народне вере у чуда и спас од најезде Агарјана и њихових зулума у региону Боке. У овом светитељу посећег лика персонификона је вера у чудотворну заштиту и спасење која је балканске народе под Турцима верски и национално освешћивала и хомогенизовала. Трагови ранохришћанских веровања и паганских мистерија у јужнословенском и православном култу овог светитеља, њихово значење и значај никако не умањују, већ их само потврђују и нама данас чине разумљивијим.

1. Непознати грчки мајстор, Свети Христофор, фреска, 1740, параклис
Покрова Пресвете Богородице, манастир Хиландар

2. Рафаило Димитријевић, Свети Христофор, детаљ иконе, средина XVIII века, Галерија умјетнина, Сплит

3. Петар Рафаиловић, Свети Христовор, детаљ триптиха, 1766, манастир Бања код Рисна

4. Радионица Петра Рафаиловића, Свети Христифор са групом светитеља, детаљ иконе, друга половина XVIII века, црква светог Спиридона у Беновићима

5. Василије Рафаиловић, Свети Христофор, детаљ престоно иконе, 1795,
црква светог Николе, манастир Градиште

6. Христофор Рафаилович, Свети Христофор, детаљ престоно иконе са светим Николом, 1820, црква Полагања Ризе Пресвете Богородице, Кримовица

Ljiljana STOŠIĆ

IMAGE OF ST. CHRISTOPHER IN BOKA KOTORSKA ICONS FROM 18th TO 19th CENTURY

Summary

Saint Christopher is, in the late Byzantine art of the Balkans between the 15th and 19th century, presented as a man of great size carrying Christ Child and also like a dog-headed saint wrapped in a cloak. According to Greek synaxaria the animal image of this great martyr, by origin from a fierce tribe of cannibals, was turned into human as soon as he prayed to Christ and an angel touched his mouth. From that time St. Christopher was an eager Christian and protector of all life endangered beings. Between the years 1750 and 1820 three generations of Boka Kotorska painters - Rafailo Dimitrijević, Petar, Vasilije and Hristifor Rafailović – present five times exclusively the dog-headed image of this Saint. Boka Kotorska icons with the Saint with unusual image prove that those who created them were well acquainted with the cult of Saint Christopher.

in this region from early Christian times to the slavery of the Orthodox Christian people under the Turks. It was revived together with the tendency for religious and national homogeneity.

The common traits of all images of Saint Christopher the cynocephalus on Boka Kotorska icons are wearing a cloak, holding a sword, a cross or a spear and blessing with one hand. The great martyr is presented in the whole figure, to under the waist and to the waist. His earliest images and the last ones are presented in semi profile, with mane and long hair, elongated and open muzzle, huge animal eye, short and pointed ears, and broad and wrinkled neck similar to those of dog, horse or donkey. The image of Saint Christopher keeps changing from one with emphasised animal head towards more human features of the face and general appearance, becoming less different from the other saints presented close to him. Compared to Rafail's, Saint Christopher by Petar and Vasilije Rafailović loses his mane, yet keeps the strong fat animal neck, while the cynocephalus by Hristifor Rafailović already starts getting manly features with hairy parts of the face. Apotropaic part of Saint Christopher is the most conspicuous in the Church of the Deposition of the Most Holy Virgin's Robe in Krimovica (1820) presented immediately to the northern window of the temple, similarly as in the chapel of Hilandar Monastery of the Most Holy Virgin's Shroud (1740).